

ОЙТАЛҚЫНЫҢ СИНТАКСИСТІК СИПАТЫ

«Сөйлеу дегеніміз – тілдік қатынас жасау үдерісінде өз ойын басқаларға білдіру, басқаның ойын білу мақсатында қолдану деген сөз. Сөйлеу тілдік материалдар арқылы болады және тілдік заң ережелерге, тілдік нормаға бағынады. Тіл мен сөйлеу бір-бірінен ажырамас бірлікте» [1, 87], – деп тіл мен сөйлеудің арақатысын Т.Р.Қордабаев өзара байланыста қарастырады. Ал, К.Аханов тіл мен ойлау үдерістерін қарастыра келіп: «Тіл – ойды білдірудің, пікір алысудың, қатынас жасаудың кең көлемде қолданылатын жалпылама құралы», – деп көрсетеді [2,123].

Бұл пікірлерді жинақтай келгенде, тілге қажетті маңызды түрткі - қарым-қатынастың болуы, яғни қатысымдық. Тілдің ең маңызды атқаратын қызметі – дыбысталу арқылы ойды сыртқа шыққан сөйлеу үлгісі ретінде белгілі ортаға тап болады. Сөйтіп айналасындағы затпен, құбылыспен байланысқа түседі.

Қарым-қатынас – тілдің өмір сүруінің, тілдік болмыстың басты өлшемі. Қарым-қатынас сөйлеу арқылы жүзеге асады. Сөйлеудің ең маңызды құралы – тіл, сөйлеуді жүзеге асыратын да – тіл. Демек тіл қатысымдық құбылыс болып саналады. Оның мынадай тілге қатысты ерекшеліктерін, жалпы сипатын және күрделі құбылысқа тән басты белгілері бар:

- тіл – адам қоғамының ең негізгі қатынас құралы. Дыбысты тіл – адам қоғамымен бірге туып, қатар жасап келе жатқан қоғамдық құбылыс;

- егер тілді функционалдық жағынан анықтағымыз келсе, оның қатынас құралы, адамдардың бір-бірімен пікір алысып, өзара түсінісуінің құралы дейміз;

- егер тілді ой мен санаға қатынасы жағынан анықтамақ болсақ, онда тілді ойды қалыптастыратын, оны жарыққа шығаратын құрал, ойлау құралы дейміз;

- тілді құрылымы жағынан анықтамақ болсақ, тіл – қатынас жасауға қажетті материалдардың жиынтығы деп қараймыз.

Бұлардың ішіндегі ең негізгісі – тілдің қызметіне (функциясына) қарай берілген анықтама. Тілдің тіршілігі, дамуы оның қатынас құралы болу қызметіне байланысты. Тілдің бұл қызметі қатысымдық функция деп аталады. Тілді адам өзін қоршаған қауымнан, өмірден үйренеді.

Сонымен сөйлеуді жүзеге асыратын – тіл де, оның іске асуына жағдай жасайтын – қарым-қатынас. Тіл мен сөйлесу бір ортақ жүйенің екі бүтін құрамы болса, қарым-қатынас, яғни қатысым – ойлаудың шарты. Сондықтан баланы сөйлеуге үйрету үшін қатысымдық икемділіктерін игеру шарт болмақ.

Тілдік қатысым (коммуникация) туралы мәселені қарастырмастан бұрын, «қатысым» немесе «қатысымдық» терминдері қандай мағына білдіріп, қалай қолданылатындығы жөнінде айта кеткен жөн. Мәселен, «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінің» 5-томында осы түбірге қатысты бір ғана сөз берілген. Ол — «қатысым» сөзі. Мұнда айтылған анықтаулар мен мысалдар «жол қатынасы», «байланыс» деген ұғымды көрсетеді. «Қатысымдық» терминінің тілдің қызметіне байланысты білдіретін мағынасы І. Кеңесбаев пен Т.Жанұзақовтың «Лингвистикалық терминдердің орысша-қазақша сөздігінде: «Коммуникативная функция языка — тілдің коммуникативтік функциясы. Тілдің қатынас қызметі. Тіл адамдардың бір-бірімен сөйлесіп, пікір алысатын қатынас құралы [3, 81], — деп түсіндіріледі.

Коммуникативтік терминіне қатысты зерттеу еңбектердің қай-қайсысында да оның қарым-қатынас құралы, сөйлесуге байланысты қасиеті

Өзін таныстырушы

тип

(ақпарат береді)

Тезис(Т)

Аргументтік тип

(түсіндіреді,

ширатады, өрбітеді)

Аргумент (А)

Активтендірілген тип

(істің ниетін

жүзегеасырады)

Қорытынды (К)

баса айтылады. Мұның өзі сөздің, ең алдымен, тілдік қарым-қатынасқа, екіншіден, адамдардың өзара ұғынысуына, бірін-бірі түсінуіне негізделетінін дәлелдейді. Қатысым арқылы адамдар сөйлесіп, бір-біріне ойын жеткізіп, белгілі бір нәрсені хабарлап қана қоймайды, сонымен қатар олар өзара түсініседі, пікір алмасады, бірінің ойы екіншісіне тереңінен ұғылады. Осыдан барып, адамзат тілінің әрі қоғамдық, әрі әлеуметтік функциясы пайда болады да, «коммуникативтік» терминінің әлеуметтік сипаты келіп шығады. «Коммуникация» сөзінің негізгі мазмұны жалпы қарым-қатынас, араласу, хабарласу, байланыс деген сияқты мағыналарды білдіре келіп, адамдардың тіл арқылы сөйлеу үрдісін, тілдесу ерекшеліктерін, тілдің әлеуметтік мәні мен қоғамдық қызметін, адамдар арасындағы қарым-қатынасты, өзара түсінушілікті көрсетеді. Сондықтан біз «коммуникативтік» деген терминді «қатысым» деп қолдандық.

Ойталқыда қатысым кейіпкерлер мен автор және екінші жағынан оқырманның бір-бірімен ұғынысуын, ойын еркін, толық жеткізуінде ерекше қызмет атқарады және де логикалық яғни, ойлаудың ішіндегі сөйленім негіздерін (айтылған және айтылмаған ойлар мен сөйленімдер легін) де танытуға күш салады.

Ойталқы деп көркем шығармадағы мәтін түзе алатын себеп-салдарлық немесе шарттылық байланыстағы екі немесе бірнеше жай немесе құрмалас сөйлемдер түсіндірілді. Мұнда ойталқының логикалық құрылым сипатына сәйкес оның жетегінде жүретін жабық синтаксистік құрылымы көрсетілді.

Көркем мәтіндердегі ойталқыларды талдау кезінде логикалық құрылымы толық емес ойталқылардың көп екенін байқадық және де бұл барлық адресанттық тараптар ойталқыларына тән. Толық емес құралымдар кейіпкерлік және полифонды ойталқыларда жиі кездессе, толық логикалық құрылымдар авторлық ойталқыларға тән болады. Ал логикалық құрылымы — (тезис + аргумент + қорытынды) деп келетін үлгісінде болып келеді. Мұны 1-кестемен былай көрсетуге болады:

1 кесте

Толық емес құрылымдар қатарында: **қорытындысыз (Т-А....), аргументсіз (Т--)** және **тезис пен аргументсіз (.....-.....-К)** ойталқылар кездеседі. Екі бөлігі жоқ құрылымдар **микроойталқылар** деп аталады.

Микроойталқылар екі түрге бөлінеді. Қорытындымен берілген құрылымда «**конденсат**» деп аталады, өйткені онда үлкен мағына автор немесе кейіпкердің пайымдауының нәтижесі сығымдалған күйі беріледі. Тек мәселені қалыптастыратын тезистен тұратын микроойталқыны құрауға стимул болады

Микроойталқылар сентенциялар (мақалдар, мәтелдер, қанатты сөздер) және автор немесе кейіпкердің өмірлік тәжірибесі негізінде жасалған жалпылаулармен берілген микроойталқылар негізінде ойталқы немесе сұрақ жатады.

Алайда логикалық-мағыналық талдаулар нәтижесінде ойталқының логикалық құрылымының әртүрлі варианттары айқындалады (жабық құрылымды)(толық үш сатылы ойталқылар) (-Т-А-К).

Ойталқының тілдік ұйымдастырылуын талдаудың негізгі бөлігін оның синтаксистік құрылымын зерттеу алады, өйткені тек осы синтаксистік құрылымы арқылы тілдік құбылыстардың мәні жарыққа шығады.

Ойталқының синтаксистік сипатама белгілері

Мәтіндегі үзінділер элементтері (бөліктерінің) сызықтық ұзындығы, яғни, сөйлемдердің жасалуы ұзындығы саны, күрделілігіне қарай

Қысқа
 5 ± 2

Орташа ұзындықтағы
 15 ± 2

Ұзын $15 \pm$ -тен де көп

Микроойталқыға жатады
1-2 сөйлемнен бастап 4-5, 6
абзацқа дейін созыла алады

Екеуінің аралығы «аралас» деп
аталады

Макроойталқыға 5-6 абзацтан, бірнеше бетке дейін созылады,
немесе шұбалаңқы болуы мүмкін (мысалы: монологты түрде
т.б.)

Ойталқының синтаксистік құрылымын талдау келесі белгілерді ескере отырып жүзеге асырылады:

- "ойталқы" типіндегі мәтіндік үзінділердегі (бөліктердің) сызықтық ұзындығы;

- мәтіндік фрагменттегі элементтер байланысының тәсілдері;

-фрагмент құрамына енетін сөйлемдердің сызықтық ұзындығы және күрделілігі. Осы ерекшелігін ескере отырып, барлық мәтіндердегі сөйлемдердің сипатына орай саралауға тырыстық. Бұл көрсеткіш мынадай болды. Ойталқының сызықтық ұзындығына қарай үш топқа бөлінеді: мысалы, №2 Қосымша.

- **микроойталқы** — деп аталған бір-екі сөйлемге созылуы;

- **орташа ұзындықтағы микроойталқы** — деп аталған бір немесе үш-төрт абзацқа созылуы мүмкін;

- **өте шұбаланқы микроойталқылардың сызықтық ұзындығына қарай бірнеше бетке дейін созылуы мүмкін.**

Синтаксистік талдаудың маңызды белгісі — мәтіндік фрагменттегі және фрагменттер арасындағы элементтер байланысын есепке алу, синтаксистік және мағыналық байланыс түрлерінің өзгерулерін ескеру керек, өйткені бұл сөйлеу, ойлау әрекетінің динамикасын бейнелейді. Сөйленімдердің сызықтық ұзындығына байланысты, сөйлемдегі сөз саны 5 ± 2 болатын сөйлемдер — **қысқа** сөйлем, 15 ± 2 сөзі бар сөйлем — **орташа**, ал лексикалық бірлік саны **15** сөзден асатын сөйлем **ұзын** сөйлем болмақ.

Ойталқының эмоциональды - экспрессивтік тәсілдермен молығуын айқындағанда да бірінші кезекте синтаксис элементтеріне мән беріледі, өйткені синтаксис механизмдері эксп-

рессия эффектісінің негізгісі болып есептелетін психика механизмдерімен өте тығыз байланыста болады.

Синтаксистік құрылым есебінен сөйлеу мәнерлігін күшейте алады. Мұнда барлық экспрессивті фигуралар екі топқа бөлінеді: **бірінші** топ құбылыстары **симметрия** ал **екінші** топ құбылыстары **асимметрия** негізінде құрылған.

Ойталқыны конституциялайтын экспрессивтік тәсілдерді талдауға адресанттық белгісіне қарай ойталқы түрлерінің экспрессивті фигуралармен қатынасын айқындау енеді.

Экспрессивті тәсілдерді пайдалану ойталқыға эмоциялық мән береді. Эмоциялылықты талдауда нақты эмоциялар маңызды емес, сөйлеудің эмоциональды молығуының салыстырмалы дәрежеде белгілі тілдік тәсілдермен берілуі маңызды болып келеді.

ӘДЕБИЕТ

1. *Қордабаев Т.Р.* Қазақ тіл білімінің қалыптасуы, даму жолдары. Алматы: Мектеп, 1987. -87 б.

2. *Аханов К.* Грамматика теориясының негіздері. Алматы, 1972. -123 б.

3. *Кенесбаев С, Жанузаков Т.* Русско-казахский словарь лингвистических терминов. 2-е изд. Алматы: Наука, 1966. -81 с.

Резюме

Статья посвящена проблеме определения структурно-стилистических особенностей рассуждения текста — как составляющая часть содержания художественной прозы

Summary

Article is devoted a problem of definition of structurally-stylistic features of a reasoning of the text - as a making part of the maintenance of art prose